

11.10.1981

R A P P O R T
EN RESTAURATIEVOORSTEL

BETREFFENDE HET ORGEL

IN DE

N E D E R L A N D S E H E R V O R M D E J O Z E F K E R K

T E

A S S E N

Januari 1981.

Adviseur namens de Orgelcommissie
der Ned. Herv. Kerk:

JAN JONGEP IER.

Inleiding

De archivalia met betrekking tot het huidige, en het vorige orgel van de Hervormde Kerk te Assen werden geordend door de heer J.B. van der Kleij te Assen.

De stukken vanaf 1934 berusten in een dossier, dat aanwezig is op het kerkelijk bureau. De oudere stukken zijn geïncorporeerd in het Rijksarchief te Assen. In het dossier op het kerkelijk bureau is tevens een door de heer Van der Kleij geschreven orgelhistorie betreffende de orgels van de Hervormde Kerk te Assen aanwezig. Ter bespoediging van het onderzoek werden de gegevens 1895-1910 aan het geschiedverhaal van de heer Van der Kleij ontleend.

Bouw van het orgel.

Naar een bestek uit 1894, enigszins gewijzigd in 1895, opgesteld in overleg met de toenmalige organist van de Grote Kerk, J.F.M. Obbes. In 1896 werd het orgel opgeleverd.

De kosten bedroegen f 5500,-. Van Dan nam het oude orgel in en plaatste dit later in de Hervormde Kerk van Havelte.

De keuring vond plaats op 10 oktober 1896, door de organist M. H. van 't Kruijs, organist van de St. Laurenskerk te Rotterdam. Op 11 oktober 1896 werd het orgel voor 't eerst in de kerkdienst bespeeld.

Op de laatste, vrije sleep van de pedallade werd door Van Dan kort daarop, waarschijnlijk in 1897, een trompet 8 vt geplaatst.

De oorspronkelijke dispositie luidde als volgt:

Hoofdmannaal

Prestant 8 voet (engels tin)
Bourdon 16 voet (18 grootsten hout)
Violon 16 voet discant
Roerfluit 8 voet
Fluit Travers 8 voet
Octaaf 4 voet
Nachthoorn 4 voet
Quint 3 voet
Octaaf 2 voet
Mirtuur 3-4 sterk (uit 4 voet)
Trompet 8 voet (opslaand tongwerk)

Bovenmannaal

Prestant 8 voet (van groot C engels tin)
Viola di Gamba 8 voet (idem)
Voix Celeste 6 voet
Holpijp 8 voet (grote pijpen hout)
Speelfluit 4 voet
Flute Harmonique 4 voet
Klarinet 8 voet (doorslaand tongwerk).
Woudfluit 2 voet

Pedaal

Subbas 16 voet (hout)
Octaaf 8 voet
Gemshoorn 8 voet
Octaaf 4 voet
Bazuin 16 voet (opslaand tongwerk)
Trompet 8 voet (1897 geplaatst).

Manuaalen C-g''', Pedaal C-d'.

Werktuiglijke registers:

Afsluiting 2e klavier
Afsluiting Hoofdmanuaal
Afsluiting Pedaal.
Klavierkoppeling
Pedaalkoppeling
Crescendo Bovenwerk
Ventiel of Windlosser.

Karakteristieken.

Een van de belangrijkste karaktertrekken in het werk van de orgelmakers Van Dam, het meest geldend voor het werk van de derde generatie, (periode 1847-1904), is de sterk doorgevoerde standarisatie. De disposities zijn voor vrijwel elk stemmenaantal nagenoeg voor spelbaar, en ook hoort bij elk orgel van een bepaalde omvang een eigen bouwwijze (opstelling van de windladen) en fronttype. Daartegenover staat dan, dat binnen deze vaste lijnen zeer veel gevarieerd werd in de mensuurkeuze voor het pijpwerk, en eveneens zeer veel variatie te zien is in de uitvoering van de ornamentiek.

Op twee manieren loopt het Van Dam-orgel van Assen bij deze voorstelling van zaken geheel uit de pas.

In de eerste plaats geldt dit de dispositie. Hierin komt, naast een voor Van Dam herkenbare hoofdlijn, een viertal registers voor, dat nergens anders in het oeuvre van deze orgelmakers aangetroffen wordt: Fluit Travers 8 voet en Nachthoorn 4 voet op het Hoofdmanuaal, Speelfluit 4 voet op het Bovenmanuaal, en Gemshoorn 8 voet op het Pedaal.

Met name de keuze van de beide viervoets fluiten is karakteristiek, er valt een overeenkomst te constateren met de gebruiken van Van Oeckelen op dit gebied.

Voorts zijn twee registers opgenomen, die omstreeks de bouwtijd van het orgel schoorvoetend in het werk van Van Dam worden opgenomen, de "romantische", ofwel "moderne" registers Voix Célèste en Flute Harmonique. Laatstgenoemd register komt in deze jaren een enkele maal meer voor (o.a. Sneek, 1898), de Voix Célèste minder, meer regelmatig pas na 1905. Wellicht was het hier de eerste keer. Dit zal waarschijnlijk ook hebben gegolden voor de Zwelkast. (ook in Sneek, 1898). Opvallend is tenslotte het ontbreken van de Cornet, hetgeen in die laatste jaren van de derde generatie een enkele maal meer voorkomt (Leiden Oosterkerk, 1901).

Het tweede element, waardoor het orgel uit de vaste Van Dam-pas loopt, is gelegen in de wijze, waarop de windladen zijn opgesteld, en daarbij tevens in het door Van Dam hier toegepaste fronttype.

Vanaf 1860 hanteert Van Dam typologie wat fronttypen betreft voor eenklaviers orgels, kleine tweeklaviers orgels, grotere tweeklaviers orgels, tweeklaviers orgels met vrij pedaal (al dan niet gereserveerd).

Voor de orgels met vrij Pedaal, ofwel een duidelijk daarvoor gereserveerde ruimte, past hij altijd een groot fronttype toe, dat de indruk wekt van een orgel met Hoofdwerk (bovenin geplaatst), een onderpositief (met vlak front of met uitspringend front), en pedaaltorens. Achter dit front stelt hij de orgels op als Hoofdwerk (onderin gelegen), en Bovenwerk (bovenin), a-symmetrisch in de kas geplaatst, naar de klaviatuurkant toe geschoven, terwijl aan de tegenoverliggende zijkant dan de windlade voor het pedaal wordt geplaatst, dwars in het orgel.

Een dergelijk twee-verdiepingen (of: twee werken-) front is Assen niet gerealiseerd. Vermoedelijk komt dit door de beschikbare hoogte van de orgelruimte, gelimiteerd door de boog daarboven, en de zeer hoge plaatsing op zuilen, en verhoudingskwestie, die logisch genoemd kan worden, waneer men zich de oorspronkelijke hoogte van het kerkinterieur voorstelt.

Daarom kiest Van Dam hier een fronttype, dat voor de tweeklaviers orgels met aangehangen Pedaal is bestemd, en dan ook wat maatvoering betreft daarop is ingesteld, en plaatst hij het Pedaal achter de manuaal-laden boven de magazijnbalg.

(Een dergelijke buiten-model uitvoering bezat ook het orgel van de Leidse Oosterkerk (1901, helaas onlangs gesloopt), waarbij het klavier aan de achterzijde was aangebracht, en het vrije pedaal in een aparte kas achter de rug van de organist stond).

Lotgevallen.

1910. Het orgel, en met name windlade en pijpwerk van het Pedaal worden beschadigd bij blikseminslag en een daarop volgende korte brand. Het orgel wordt hersteld door de orgelmaker Van Dam, die hiertoe een aantal onderdelen naar de werkplaatst in Leeuwarden laat overbrengen. De kosten bedroegen f 717,90. Van Dam onderhoudt het orgel tot 1927.

1934. Restauratie door de fa. Vaas en Bron uit Leeuwarden (Eewal 69, later Droevendal 2.) Aanleiding was een brief met enkele klachten van de toenmalige organist. (De fa. Vaas en Bron zette na 1927 het onderhoud voort, tot plm. 1955). Bij deze gelegenheid werden de ventielen opnieuw bevilt en beleerd, draadwerk werd vernieuwd in rood koper, het draadwerk met schroef in silicium-brons. Op de hanger van de bekens van de pedaal-Trompet staat: "Gerestaureerd sept. 1934". De restauratie vergde een bedrag van f 768,--.

1951. Uit een schrijven van de orgelcommissie van de Ned. Herv. Kerk blijkt, dat op manuaal II een dispositiewijziging is geconstateerd, welke, wordt niet vermeld. De Klarinet wordt met name genoemd, en was dus nog aanwezig. Vanaf dat moment wordt voortdurend op restauratie en verandering van het orgel aangedrongen. Dit geschiedt vooral op aandringen van de toenmalige organist L.B. Jan Lensink.

1953. Organist Lensink zendt een brief naar de kerkvoogdij waarin hij verzoekt het orgel te doen restaureren. Tevens geeft hij aan, op welke wijze hij veranderingen in de dispositie wil aanbrengen.

hij wil: op I: sexquialter i.p.v. Fluit Travers
Scherp i.p.v. Violon 16'
op III: Quintadena 4 i.p.v. Fluit Harmonique
Trechterregaal i.p.v. Klarinet.

toevoegen: Musette 4 voet op I
Cimbel op II
Cinck 4 of 2 voet op pedaal
Mixtuur op Pedaal.

Voorts vraagt hij om het aanbrengen van een zwelkast om het pijpwerk van het Bovenwerk.

(Dit betekent, dat de zwelkast die in het bestek wordt genoemd, nooit is aangebracht, of bij een latere gelegenheid is verwijderd.)

1954. Vervolgens wordt er wat gekibbeld over de vakbekwaamheid van de fa. Vaas en Bron. Een en ander leidt dan tot het besluit, deze firma af te schrijven, en verder met de fa. Koch uit Apeldoorn in zee te gaan.

In november 1954 ontvangt Koch opdracht voor een beperkte restauratie. Het werk zou omvatten: a. schoonmaak

- b. nieuw eikehouten pedaalklavier
- c. het hergroeperen van stemmen of pijpen, zonder dat nieuwe pijpen zouden worden geleverd.

De prijs bedroeg f 1500,-.

1955. Op 1 februari bericht Lensink aan de Kerkvoogdij, dat nader onderzoek heeft uitgewezen, dat op het Hoofdmanuaal oorspronkelijk in 1819 (!!) een Sexquialter heeft gestaan in plaats van grote houten pijpen. Hij verzoekt om overeenkomstig "herstel van de oorspronkelijke toestand".
Tevens neemt hij de gelegenheid te baat, om voor het tweede manuaal een nieuw tongwerk te vragen, in plaats van de bestaande Klarinet (volgens zijn beschrijving met houten stevels en metalen bekers).

Op 8 februari wordt aan Koch voor f 1200,- opgedragen, een Sexquialter op het Hoofdmanuaal, en een Kromhoorn 8 voet op het Bovenmanuaal te plaatsen.

Enkele maanden later gaat men nog een stapje verder. Op 25 april 1955 doet Koch offerte voor het omwerken van de bestaande Mixtuur op het Hoofdmanuaal. Door opschuiving zou de samenstelling worden verhoogd, het laagste koor zou worden opgenomen, en een nieuw laagste koor zou worden bijgemaakt. Prijs f 115,-.

Op 25 mei 1955 gaan de kerkvoogden accoord met deze wijziging.

1956. Het meest cruciale moment in de geschiedenis van dit orgel is wel het jaar 1956. In januari van dat jaar bereikt de kerkvoogdij een bericht, dat een onbekende een belangrijk bedrag zou willen legateren (f 31.000,-), met als voorwaarde, dat het voor het orgel bestemd zou worden.

Vervolgens worden er plannen gemaakt om het orgel op zeer ingrijpende wijze te verbouwen tot een drieklaviers instrument.

Dit zou geschieden door het bijmaken van een Rugpositief, en het maken van nieuwe C- en Cis-laden voor het Pedaal, dat aan weerszijden zou worden opgesteld. Het Van Dam-front zou worden verzaagd, waarna alle onderdelen zouden worden toegepast in een nieuw front-concept. Het orgeldossier in het archief van de kerkvoogdij bevat fotomontages van deze gewenste toekomstige situatie.

In april 1956 doet de fa. Koch een offerte voor deze verbouwing, waarbij het orgel zou worden uitgebreid tot 43 registers. De offerte bevat geen prijsopgave.

Tevens blijkt uit correspondentie, dat Koch in april van dat jaar daadwerkelijk met de werkzaamheden is begonnen. Hij verzoekt dan ook om uitbetaling van 1/3 deel van de aanneemsom.

Dan blijkt in juli 1956, dat het legaat niet zal worden toegekend. Vervolgens worden de werkzaamheden stopgezet, en wordt aan de firma Koch een bedrag uitbetaald als schadeloosstelling.

Omtrent de aard van de werkzaamheden, die toen zijn uitgevoerd, worden we door geen enkel document ingelicht. Om hierin toch enig inzicht te verkrijgen, moeten we de stukken uit 1955, alsmede de huidige staat van het orgel met elkaar vergelijken.

De werkzaamheden uit 1955 zijn nauwkeurig in brieven en offertes vastgelegd. Opvallend daarbij is, dat voortdurend van een minimaal beschikbaar budget sprake is. Karakteristiek is voorts de bepaling, dat geen nieuwe pijpen mogen worden gemaakt, waarop eerst in het laatste stadium, ten aanzien van de mixtuur, een uitzondering wordt gemaakt. Dit geldt dan overigens voor slechts één octaaf pijpen.

Wanneer we de huidige staat van het orgel bezien, valt op, dat er op veel punten op drastische wijze wijzigingen zijn aangebracht. In de eerste plaats geldt dat de dispositie, waarin zich thans, afgezien van de in 1955 uitgevoerde veranderingen, nog eens 6 geheel nieuwe registers bevinden. In tweede instantie geldt dat de klaviatuur, die, inclusief koppelingen, totaal vernieuwd is, waarbij tevens nieuwe registeropschriften werden aangebracht. Uit die registeropschriften blijkt dan weer, dat uitbreidingen van het registeraantal waren voorzien, die overigens nooit gerealiseerd zijn. Hier treffen we dan nog stille getuigen aan van de voortijdig afgebroken droom van het drieklaviers orgel.

Opvallend is tenslotte, dat zoveel waardevolle registers geheel verdwenen zijn. Bij een wijziging in barokke trant kan men zich immers voorstellen, dat registers als Voix Céleste, Flute Harmonique en een doorslaande Klarinet verdwijnen. Maar ook registers als Nachthoorn 4 voet, Speelfluit 4 voet, Woudfluit 2 voet zijn uit het orgel genomen. Ik acht het niet onmogelijk, dat ze voor het derde klavier (Rugpositief) bestemd waren, en na het débalcle van 1956 door Koch stilzwijgend (begrijpelijk in het licht van de onplezierige afloop) zijn achtergehouden.

BESCHRIJVING VAN HET HUIDIGE BESTAND

Orgelkas

Zoals hierboven opgemerkt, is het hier toegepaste front in het oeuvre van Van Dam doorgans bestemd voor tweeklaviers orgels met aangehangen pedaal. Het is dan ook een enkelvoudig front (niet met een aanduiding voor twee werken boven elkaar) met de Prestant 8 voet in de middentoren. Het proto-type van dit frontschema is rond 1865 ontstaan, en heeft dan geleid tot een frontindeling, die tot 1905 is toegepast.

Het front van Assen is in één opzicht een variant op dit standaard-type: in plaats van een ongedeeld veld naast de zijtoren is hier een deling aanwezig, onder een boogvormig veld en daarboven een aflopend veld. Dit element is overigens ontleend aan de grotere, tweevoudige fronttypen.

De gehele orgelkas is gemaakt van vuren. Frontzijde en zijwanden vormen één geheel wat stijl en uitvoering betreft. Dit gedeelte is dan ook vanuit de kerk zichtbaar, omdat het nog juist onder de boog staat. Aan de achterzijde is de kas voorzien van een smallere uitbouw. Deze is gemaakt van vuren delen overlans, met kraalprofiel, grijs geschilderd. In dit deel bevindt zich onderin de magazijnbalg, terwijl daarboven de pedallade is geplaatst, alsmede het van de lade afgevoerde pijpwerk.

De kleur van de kas is thans egaal bruin, het snijwerk is voor een deel verguld. De labia van de frontpijpen zijn tevens verguld.

Het frontschema is als volgt:

	11	4		4	11	
7	7	5	7	5	7	7.

Boven het Bovenwerk is geen dak aanwezig. Wel is er een soort klankbord, vanaf de achterkas tot ongeveer $\frac{1}{3}$ van de diepte van de Bovenwerkklade. Er zijn diverse sporen te zien, die er op wijzen dat de afsluit-constructie oorspronkelijk anders geweest moet zijn.

Op de achterzijde van de bekroning op de middentoren staat, geschreven in krijt: Jacob Timmer, maart 1938
Hendrik de Leeuw, 1938
K. Peerlkamp,

Dit zal verband houden met de grote kerkrestauratie, waarbij het verlaagde plafond is aangebracht.

Windvoorziening.

In de achterkas ligt een grote magazijnbalg. Er is een balans-trapinstallatie, aangebracht in de zijwand van de achterkas, aan de klaviatuurzijde. De windmachine bevindt zich in een zijkamer-tje aan de tegenoverliggende kant.

Alle kanalen uit 1896 zijn nog aanwezig, ze zijn van eiken. De afsluiters zijn nog aanwezig.

Klaviatuur.

Dese bevindt zich aan de rechtersijkant, bezien vanuit de kerk. Bij de werkzaamheden in 1955 en 1956 is de klaviatuur, zoals hier boven reeds is opgemerkt, nogal gehavend.

Het pedaalklavier is geheel nieuw. Het besit de omvang C-f' terwijl de lade tot d' loopt.

De beide handklavieren zijn geheel nieuw. De omvang, C-g''' correspondeert met de lade. De uitvoering van de klavieren is strijdig met zowel kwaliteits-eisen als artistieke normen. De ligging van de klavieren is veranderd, de klavieren zelf zijn als balansklavieren gemaakt (de oorspronkelijke klavieren waren zeker staartklavieren), bakstukken en de vorm van de toetsen met de schuine voorsijden verraden de sfeer van fabriekmatig confectiewerk. De indertijd bijbehorende klavierkoppel is wegens overmatige storingen inmiddels weer verwijderd, zodat in het geheel geen klavierkoppel meer voorhanden is.

Het schot tussen klavieren en pedaal is eveneens vernieuwd in plaatmateriaal. Tevens is de plaatsing van het schot (oorspronkelijk zeker loodrecht) veranderd in een schuine plaatsing.

Tenslotte werden de oorspronkelijke porceleinen plaatjes op de registerknoppen verwijderd om plaats te maken voor moderne plaatjes van kunststof, die bovendien te klein zijn. De registernamen zijn in moderne slagletters op de plaatjes aangebracht. Voorts zijn er moderne nummerplaatjes onder de registerknoppen aangebracht.

Oude delen van de klaviatuur die deze vernieuwingswoede hebben overleefd, zijn:

De registerknoppen, zij het dan dat de bijbehorende plaatjes met opschriften verdwenen zijn. (zie boven).

De eiken klavieromlijsting met profiellijsten.

De lessenaarbak, zij het dan, dat er een moderne, eiken standaard in aangebracht is.

Delen van de orgelbank. De huidige bank is ontstaan door het vermaken van de oude bank, hetgeen overigens in een weinig stabiel geheel heeft geresulteerd.

De volgorde van de registerknoppen is als volgt:

Boven de lessenaarbak in twee horizontale rijen de knoppen van onder- en bovenklavier.

Prest.		Scherp	Roerfl	Quint.	Nas	Wfl.	Dulc.	Tremolo			
4	Gamba		8	4	1½	2	8				
	8										
Sexq:	Prest	Bourd.	Halp	Nadth	Oct	Quint	Oct	Mixt	Cimb	Tr	Muset
2 st.	8	16	8	4	4	3	2	2 st	3 st	8	4

Links van de lessenaar, (van boven naar beneden):

Subb 16, Oct. 8, Gemsh. 8, Oct. 4, Baz. 16, Tr. 8, Mixt. 2 2/3 4 st.

Rechts van de lessenaar, (idem):

Afsl. BW, Afsl. HW, Afsl. Ped., loos, loos, loos, Windlosser.

Mechaniek.

De registermechaniek is geheel gaaf aanwezig. Alles gemaakt van eiken.

Van de registers, die de koppelingen bedienden, zijn echter alleen de armen aan de knoppen nog aanwezig. De rest is weg.

Van de toetsmechanieken zijn de wellenramen onder de windladen nog uit 1896, en gaaf bewaard. De wellenramen zijn van eiken, de wellen van grenen. Zoals omschreven in de stukken uit 1934, is bij die gelegenheid het draadwerk vernieuwd. Walsarmen lijken nog origineel te zijn, functioneren in elk geval goed.

Vernieuwd is in 1956 uiteraard de aansluiting tussen klavieren en abstractuur naar de wellenramen toe. Een gedeelte van deze abstractuur lijkt echter nog origineel te zijn.

Kammen en winkelhaakregels zijn nog origineel, van eiken. Ze zijn echter thans met rood vilt ingevoerd.

Zoals gezegd, is er thans in het geheel geen klavierkoppel.

Ook is er geen pedaalkoppel aanwezig sinds 1956.

Het oorspronkelijke eiken wellenbord voor de pedaalkoppel van 1896 is echter nog wel aanwezig, op de (waarschijnlijk) oorspronkelijke plaats, compleet met wellen en armen.

Windladen.

De drie windladen zijn nog uit 1896, en vrij goed bewaard gebleven ondanks de vele wijzigingen.

De laden zijn van eiken, de laden bezitten elk het voor Van Dam karakteristieke schuine kantje tussen raam en stokken.

De pijpstokken zijn van mahonie, Roosters en stempels van eiken.

De voorlagen zijn opliggend, en worden vastgeklemd met messing klemmen, bevestigd met schroeven. De klemmen zijn niet erg dik (wel voldoende), en mooi van vorm.

De indeling van de windladen is als volgt:

Pedaal: C c^o ~~D d^o~~ Cis cis^o D d^o Dis dis^o etc. - H h^o c' cis' d'.

Hoofdmanuaal: (van achter gezien) dis^o - g''' d^o - C

Bovenmanuaal: piramidaal, C in het midden, in hele tonen naar weerszijden aflopend.

Bij de Hoofdwerkklade is allen voor de Cimbels een opdik op de stok aanwezig, en een modern rooster over het oude rooster heen aangebracht.

Bij de lade voor het Bovenwerk is dit het geval voor de Scherp. De stok voor de Dulciaan bevat geen enkele moet van houten stovels, zodat moet worden geconcludeerd, dat deze geheel vernieuwd is. Ook het rooster voor dit register is modern.

Dispositie en inventarisatie van het pijpwerk.

Hoofdmanuaal C-g'''

Sexquialter 2 sterk
Discant.

1955, B. Koch. In plaats van Violon 16 voet discant.
Sleep als kantsleep, zoals bij Van Dam vaak voorkomt. c'-h' op een nieuwe pijpstok tegen de voorzijde van de lade, vanaf c' op de oude pijpstok. Hieruit valt af te leiden dat de pijpen c' tm. h' van de Violon frontpijpen waren. Dit klopt, want de frontpijpen in het rechter boogvormige veld onder, (7), en de pijpen in het smalle tussenveld onder (5, daarnaast) hebben vroeger gesproken getuige de stemkrullen en de thans niet aangesloten conductgaten. (Situatie gerekend vanuit binnenzijde orgelkas).

Prestant 8 voet

Sprekend in het front: middentoren (7), zijtoren rechts (7), (van binnen uit gezien), boogvormig veld onder links (7), en smalle veld naast middentoren onder-links (5).
30 pijpen op de lade, alles met expressions.

Bourdon 16 voet

C-g^o eiken, afgevoerd tegen de zijkant (tegenover klaviatuur) 17 pijpen in twee rijen (9 en 8), 3 pijpen vóór de lade, bas-zijde.
36 metalen pijpen op de lade.

Holpijp 8 voet

Vóór 1955 op het Bovenwerk.
C-G eiken, afgevoerd op pijpstok vóór de lade, aan discant-zijde.
7 grootste metalen pijpen op de lade aan het bas-gedeelte vervoerd, 41 pijpen gewoon op de lade geplaatst.

Nachthoorn 4 voet.

In 1955 of '56 ontstaan uit verschuiving van de Fluit Travers 8 voet. Dit register stond ook op deze plaats. Het register is één octaaf + $\frac{1}{2}$ toon verschoven. (Oude c^o staat nu op Cis, etc.) Tot en met c'' is het register thans voorzien van ingesneden stemkrullen. Kleinste 11 pijpen modern, conisch.
Oude pijpen open, breed, cilindrisch of zeer vaag conisch. Licht rond gebogen opsneden. Een 8 op elk corpus. De grootste 8 afgevoerd op een pijpstok aan de zijkant, vóór de Bourdonpijpen.

Octaaf 4 voet

Expressions tot en met h^o.

Quint 3 voet

Expressions tot en met e^o.
Een 3 op elk corpus.

Octaaf 2 voet

Nieuw, Koch 1956. Spotted metal, -gehele register voorzien van stemringen. Ingezet in plaats van gelijknamig oorspronkelijk register, waarvan het pijpwerk zich nu in het Bovenwerk bevindt (heet daar nu Woudfluit 2 voet).

Mixtuur 2-3-4 sterk

Geheel nieuw, Koch 1955 of '56.

Samenstelling:

C = 1 1/3 - 1
c^o = 2 - 1 1/3 - 1
c' = 2 2/3 - 2 - 1 1/3
c'' = 4 - 2 2/3 - 2 - 1 1/3

Cimbel 3 sterk

Geheel nieuw, Koch 1956.

Op deze plaats stond het oorspronkelijk register Nachthoorn 4 voet, waarvan het pijpwerk geheel verdwenen is.

Samenstelling:

C = 2/3 - 1/2 - 1/3
c^o = 1 - 2/3 - 1/2
c' = 1 1/3 - 1 - 2/3
c'' = 2 - 1 1/3 - 1

Trompet 8 voet

Stevens en koppen mahonie, toonhoogte-letters ingeslagen (C, C^x, etc.)
Kelen messing, bas beleerd.

Voor het geprojecteerde register Musette 4 voet is op geen enkele wijze plaats voorzien, zodat de windlade hiertoe niet aan wijzigingen is onderworpen.

Bovenwerk, C-g'''

Prestant 4 voet.

In 1955 of '56 verkregen door opschuiving van het oorspronkelijk register Prestant 8 voet. De 12 kleinste pijpen modern. Thans 17 pijpen sprekend in het front, van de grote bovenvelden aan weerskanten 5, alsmede van de smalle bovenveldjes 7, aan de rechterkant alle 4, links 3 van de 4. Tevens bevat de rechterzijtoren niet aangesloten conductgaten, en bevatten de frontpijpen daarin stemkrullen. Dit zullen dus de pijpen F-H van de Prestant 8 zijn. Vermoedelijk begon het register dan ook bij F, hetgeen meer voorkomt bij Van Dam, (soms ook E), en hetgeen dus ook strijdig is met de hierop betrekking hebbende bepaling in het bestek.

Alle pijpen van 1896 (dus tot en met de oorspr. g'', thans g'') zijn voorzien van expressions.

Gamba 8 voet

Pijpen oorspronkelijk, het register zal in 1896 de naam Viool de Gambe hebben gedragen.

Van vrijwel zuiver tin, spitslabia, grote zijtaarden, alle pijpen expressions.

Scherp 3 sterk

Register van B. Koch, 1956. Groot octaaf niet aanwezig.

Oorspronkelijk op deze plaats de Voix Céleste 8 voet, pijpwerk hiervan niet bewaard gebleven.

Roerfluit 8 voet

Oorspronkelijk geplaatst op het Hoofdmanuaal.

C-G van eiken, afgevoerd, rest metaal, op de lade.

Quintadeen 4 voet

Register van B. Koch, 1956.

Oorspronkelijk op deze plaats de Flute Harmonique 4 voet, pijpwerk niet bewaard gebleven.

12 kleinste pijpjes open.

Nasard 1 1/3 voet

Register van B. Koch, 1956.

Oorspronkelijk op deze plaats de Speelfluit 4 voet, register niet bewaard gebleven.

Conisch register (thans als 1 voet ingezet), pijpen staan in veel te wijde roostergaten.

Woudfluit 2 voet

Het oorspronkelijk register van deze naam en bouwwijze is verdwenen.

Thans staat op deze plaats het pijpwerk van de Octaaf 2 voet van het Hoofdmanuaal.

Een 2 op elk corpus, C-H expressions, prestantmensuur.

Ook hier te wijde roostergaten.

(Van Dam maakte geen expressions in het pijpwerk van open tweevoets fluiten op de Bovenwerken).

Dulciaan 8 voet

Register geplaatst door B. Koch, 1955.

Oorspronkelijk stond hier een Klarinet 8 voet met houten stevels en koppen, doorslaande tongen. Niet bewaard gebleven.

Huidig tongwerk met metalen stevels, bekens cilindrisch met deksels.

Tremolo

Modern.

Pedaal, C-d'

Sibbas 16 voet

Alle pijpen eiken, alles afgevoerd op
pijfstokken tussen lade en achterwand.

Octaaf 8 voet

C-Fis eiken, open, met stenschuiven.
Rest metaal, alle pijpen met zijbaarden,
alles met expressions.

Gemshoorn 8 voet

Uniek register in het oeuvre van Van Dam.
Open conisch register, spitslabia, smal
gelabieerd, alle pijpen voorzien van
expressions.
C-Dis afgevoerd op pijfstok aan de linker-
zijkant van de lade.
Op C de naaminscriptie Gemshoorn. Voorzijde
corpus op elke pijp een 8.

Octaaf 4 voet

Spitslabia, alle pijpen voorzien van
expressions, incidenteel zijbaarden.
Op voorzijde corpus bij elke pijp: 4 P.
Toonhoogte-inscriptie bij alle metalen
pedaalpijpwerk op de voorzijde van voet
en corpus.

Bazuin 16 voet

Stevens en koppen mahonie, met ingeslagen
toonhoogte-letters.
Bekers C-Fis cilindrisch, rest trechter-
vormig.

Trompet 8 voet

Origineel register, geplaatst 1897.
Stevens en koppen mahonie, ingeslagen
toonhoogte-letters, kelen messing met
belering.

Tongwerken van 1896-'97 algemeen.

Veel bekera zijn, zonder dat er een duidelijke lijn in te ontdek-
ken valt, aan de bovenzijde voorzien van expressions, krullen, of
ingesneden lappen.
Nooit eerder heb ik dit bij tongwerken van Van Dam aangetroffen,
bovendien valt het werk van Van Dam juist op door grote strakheid
en precisie.
Aangezien deze vergaande slordigheid met bekerkenge moeilijk in de
werkwijze van Van geplaatst kan worden, moet rekening worden ge-
houden met de mogelijkheid, dat hierin werkzaamheden van de fa.
Vaas en Bron worden ontmoet.

Gebreken algemeen.

In het voorgaande zijn al veel veranderingen opgesomd, die de oorspronkelijke staat van het orgel op veel punten hebben aangetaast.

De werkelijke aanleiding tot herstel van een orgel is echter in de meeste gevallen (ook hier) gelegen in de mate, waarin het orgel betrouwbaar functioneert. Dit zijn immers exact te constateren gebreken, meestal hoorbaar voor de gemeente, voor de organist ook constant terugkerende teleurstellingen.

Het moet dan ook worden gezegd, dat het rapport, dat door de Hervormde Orgelcommissie reeds in 1964 is uitgebracht, nog steeds in hoge mate actueel is. Bij die gelegenheid is uitvoerig gewezen op die elementen in het orgel, die onbetrouwbaarheid in de hand werken, afgezien van het feit, dat het werkzaamheden betreffen, die stilistisch niet met het oorspronkelijke Van Damwerk kunnen worden vergeleken.

Reeds in 1964 bleek, dat

- a. de nieuwe klavieren van 1956 slecht functioneerden, en tot storingen aanleiding gaven. De fabrieksmatig gemaakte klavieren passen wat aanleg betreft (balansklavieren) niet bij de bouwwijze van het orgel, de aansluiting aan de mechanieken is echter dermate wankel, dat storingen en ontregeling zullen blijven aanhouden. Bovendien doet het gemis van een klavierkoppel zich gelden, zeker bij een orgeltype als dit instrument. Pedaalkoppel naar het Hoofdmanuaal is zelfs een noodzaak te noemen, aangezien het pedaal geen registers hoger dan 4 voet bezit, en derhalve de duidelijkheid van het pedaal zonder koppeling te kort schiet.
- b. Wijzigingen werden uitgevoerd langs amateuristische weg, met gebruikmaking van minderwaardige materialen en zwakke constructies. Gewezen is toen op het voorkomen van multiplex, en op het feit, dat te grote gaten in de roosters (ontstaan door dispositiewijziging) met vilt sluitend zijn gemaakt. Thans is ook geconstateerd, dat veel pijpen op het Bovenwerk in veel te ruime roostergaten staan, hetgeen de stabiliteit, ook van de stemming, belemmert.
- c. Door onoordeelkundig stemwerk in het verleden zijn veel bovenranden van pijpwerk beschadigd, zo bleek ook reeds in 1964. Thans doet zich dit euvel nog steeds voor, hieraan kan worden toegevoegd, hetgeen op pag. 12 hiervoor ten aanzien van de tongwerkbekers is opgemerkt.

Naast bovengenoemde punten, waarbij het gebrekkig functioneren van de klaviatuur wel het belangrijkste moet worden genoemd, valt thans ook te constateren, dat de windladen niet vrij van lekkage zijn. Dit geldt in elk geval de laden van de beide manualen. Hierdoor kan van een stabiele stemming ook geen sprake meer zijn.

Voorts zijn er een aantal kleinere gebreken geconstateerd:

- bij de pedaallade ligt een stempel los op de lade,
- van de voorslagklemmen ontbreken hier en daar schroeven, in één geval is dit op wel zeer provisorische wijze verholpen.
- in enkele vuren delen is houtworm geconstateerd.
- de orgelbank is wat wankel.

Tenslotte volgt hier een schematisch overzicht van de registers uit het bestand van 1896-'97, die verdwenen, dan wel veranderd zijn:

Hoofdmanuaal:

Violon 16 vt disc. 12 pijpen aanwezig, 20 pijpen weg.

Fluit Travers 8 vt. steminrichtingen gewijzigd, kan worden gereconstrueerd en teruggeschoven, groot octaaf weg, onbekend of dit aanwezig is geweest.

Mixtuur: geheel weg.

Nachthoorn 4 vt: geheel weg.

Bovenklavier:

Prestant 8 vt: kan worden teruggeschoven, 7 pijpen in groot octaaf nog voorhanden.

Voix Céleste 8 vt: geheel weg.

Fl. harm. 3 vt: geheel weg

Speelfluit 4 vt: geheel weg

Woudfluit 2 vt: geheel weg

Klarinet 8 vt: geheel weg.

Pedaal:

alles ongewijzigd aanwezig.

Resumerend: 7 registers zijn geheel verdwenen, 3 registers vereisen met vrijwel al het oude materiaal voorhanden enig reconstructiewerk.

Ter afsluiting moet dan toch worden opgemerkt, dat aan dit orgel zeker nog steeds grote historische en muzikale waarde kan worden toegekend. Ondanks het feit, dat de situatie wat de oorspronkelijke staat betreft op het tweede klavier dramatische trekken vertoont, moet daarentegen worden vastgesteld, dat het orgel, wat kastwerk, windvoorziening, en aanleg van de windladen betreft vrijwel gaaf bewaard is, de mechanieken grotendeels bewaard zijn, en het pedaal wat dispositie en pijpwerk betreft integraal bewaard is gebleven.

Bovendien moet worden vastgesteld, dat door allerlei oorzaken (brand, bombardement, sloop, verkoop naar het buitenland) met name van de grote Van Dam-orgels met twee klavieren en vrij pedaal opvallend weinig is overgebleven. Restauratie van dit orgel, met als eerste element het technisch herstel, maar daarnaast ook het muzikaal herstel van het klankbeeld is daarom zeker aanbevelenswaardig. Het goed bewaard gebleven, en nog steeds als Van Dam-werk herkenbare klankbeeld van de 17 overgebleven stemmen zal hierbij zonder enige twijfel een inspirerend uitgangspunt vormen.

Restauratievoorstel.

Restauratie van het orgel kan worden onderverdeeld in drie hoofdelementen:

- a. Reconstructie van de klaviatuur, met hierbij behorende werken, zoals restauratie mechanieken, reconstructie koppelingen.
- b. Restauratie windladen, met bijbehorende werken, zoals revisie balg, kanalen en afsluitingen.
- c. Restauratie pijpwerk, en reconstructie oorspronkelijke dispositie of een in de bouwtijd passende dispositie.

Sub a, klaviatuur c.s.

Eerstgenoemd, omdat de bespeling van het orgel door de huidige toestand het meest gefrustreerd is.

Puntsgewijs inhoudend:

1. Het maken van nieuwe klavieren, toetsen van eiken in eiken raam, ondertoetsen belegd met ivoor, boventoetsen van ebbenhout, klavieren te maken als staartklavieren, maatvoering en factuur te ontlenen aan een vergelijkbaar Van Dam-orgel, bijvoorbeeld het in 1895 opgeleverde orgel te Dokkum (thans Nunspeet, Gereformeerde Gemeente).
De bakstukken van de klavieren te maken van ebbenhout, niet gewelfd, maar rechthoekig van vorm.
2. Een nieuw eikehouten pedaalklavier te maken, omvang C-d', factuur van Dam, naar een nader aan te geven voorbeeld. (niet Nunspeet, aangezien daar de boventoetsen gemoderniseerd zijn.)
3. Een nieuw pedaalschot, aansluitend bij de stijl en factuur van de kas, gedetailleerd overeenkomstig de Van Dam-gebruiken, plaatsing recht, eveneens volgens de bouwwijze van 1896.
4. Samenhangend met het hieronder sub c. te vermelden dispositieherstel: het maken van 34 of 32 nieuwe porceleinen plaatjes voor de registerknoppen.
De nummertjes voor het registreren acht ik zeer storend in het totaalbeeld. Aangezien er meer eenvoudige vormen voor het noteren van registratie-aanwijzingen bestaan, raad ik aan de nummerplaatjes te verwijderen.
5. De orgelbank nazien op stabiliteit.
6. Restauratie van de mechanieken. Hierbij in de eerste plaats te denken aan de aansluiting tussen de herstelde klaviatuur en de oude abstractuur. Voorts herstel van de wellenramen waar nodig.
7. Het maken van een geheel nieuwe klavierkoppeling, met bijbehorende registratuur, tevens een pedaalkoppel naar het Hoofdmanuaal, met gebruikmaking van het bestaande authentieke wellenbord, tevens te voorzien van registerbediening.

Sub b, windladen c.s.

Nu het in samenhang met de restauratie van kerk en toren wenselijk is geacht, tot demontage van het orgel over te gaan, is de kans optimaal, om in het kader hiervan ook de windladen te restaureren. Vastgesteld kon worden, dat de conditie van de laden niet goed is. Het is derhalve noodzakelijk de laden te ontleden, scheuren met spieën te dichten, losgelaten verbindingen te verlijmen, belering waar nodig te herstellen of te vernieuwen, en, in nader overleg tussen adviseur en orgelmaker vast te stellen op welke wijze voorzieningen tegen verwarmings-invloeden kunnen worden aangebracht.

In dit verband moet worden gewezen op de mogelijkheid, die hier wellicht ontstaat, omdat dit een vaststaande regel betreft, om de kosten van demontage en re-montage ten laste van de gesubsidieerde kerkrestauratie te brengen. Op deze wijze kan de restauratiesom van een (nog) niet subsidiabel orgel worden verlicht. Het verdient dan wel aanbeveling, spoedig hierover overleg met de architect van de kerkrestauratie alsmede met de rayon-architect van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te openen, met name over de begrotings-technische kant van deze regeling.

Tevens valt onder deze noemer van sub b te brengen:

1. het nazien van de balg op eventuele scheuren in boven-of onderblad, controle van de belering met name de zwikkels.
2. Controle van de windkanalen op scheuren en/of lekkage.
3. Controle van de afsluitingen.
4. Nader bezien of de tremulant authentiek is, (komt niet in het bestek voor), waarna te beslissen handhaving en herstel mogelijk zijn. of

Sub c Restauratie pijpwerk en dispositieherstel.

Onder restauratie pijpwerk valt het nazien en waar nodig herstellen van de pijpen van de oorspronkelijke registers.

Dit kan omvatten:

1. herstel van beschadigde bovenranden.
2. controle van de houten pijpen op scheuren en losgelaten verbindingen.
3. Een nader onderzoek naar de bekerlengte van de drie tongwerken van 1896-'97, eventueel resulterend in herstel van de bovenranden en verwijdering van expressions e.d.

In tweede instantie omvat dit het herstel van registers, die nauwelijks gewijzigd zijn, maar desondanks door verplaatsing meer werk vergen:

1. Het terugplaatsen van de Roerfluit 8 voet op het Hoofdmanuaal, daarbij nader bezien, of in 1955 de houten pijpen ook verplaatst zijn. Eventuele correctie van de roostergaten op verantwoorde wijze.
2. Hetzelfde geldt voor de Holpijp 8 voet, die (in ruil voor de Roerfluit) dan weer op het Bovenwerk herplaatst kan worden.
3. Reconstructie van de Fluit Travers 8 voet. Hiertoe de pijpen één octaaf + $\frac{1}{2}$ toon terugschuiven, de steminrichtingen reconstrueren naar het oorspronkelijk beeld, roostergaten zo nodig aanpassen. Het groot octaaf apart bezien. (3 mogelijkheden: combinatie met Roerfluit, 12 eigen pijpen, of onbezet laten)

4. Reconstructie van de Prestant 4 voet Bovenwerk.
Hiertoe de pijpen weer terugschuiven tot 8 voets functie. De pijpen F-H weer aansluiten op de thans stomme pijpen van de linkerzijtoren. De conducten van de overige frontpijpen verleggen.
5. Octaaf 2 voet (thans als 2 voet op bovenmanuaal) terugplaatsen als octaaf 2 voet op het Hoofdmanuaal.

Vervolgens blijven er nog 8 registers over, die thans met modern pijpwerk, zijn bezet, registers bovendien, die afwijken van de dispositie van 1896, maar bovendien wat maatvoering, factuur, en intonatie betreft grotendeels niet of slecht aansluiten bij het klankbeeld van de goed bewaard gebleven Van Damkern.

Het lijkt duur en onbegonnen werk, hiervoor reconstructie voor te stellen. Er is echter een belangrijk lichtpunt.

Door sloop van het orgel in de Oosterkerk te Leiden (L. van Dam en Zn. 1901), enkele jaren geleden is een grote hoeveelheid pijpwerk van Van Dam beschikbaar gekomen. Kas, windladen, en alle mechanische onderdelen van dit orgel zijn helaas vernietigd, maar vrijwel al het pijpwerk is in goede handen terecht gekomen. Een aantal registers uit dit pijpenbestand heeft inmiddels al een bestemming gevonden. Er is echter nog veel voorhanden.

Voor de reconstructie van bedoelde 8 registers kom ik dan tot het volgend voorstel:

Hoofdmanuaal:

Violon 16 voet discant.

Het verwijderen van de huidige Sexquialtera, alsmede de later toegevoegde pijpstok voor c'-h'.
Pijpstok en rooster coor c''-g''' reconstrueren.
Frontpijpen voor c'-h' weer aansluiten, voor c''-g''' 20 pijpen uit Leiden (Discant Prestant 8 vt HW).

Mixtuur 2-3-4 sterk

Het huidige register van Koch verwijderen, beschikbaar is een Mixtuur uit Leiden.

Nachthoorn 4 voet

De Cimbél van Koch verwijderen, opdik op de stok en het Rooster verwijderen, oude roostergaten aanpassen c.q. restaureren. Beschikbaar is een Fluit 4 voet uit Leiden, C-h^o gedekt, c'-g''' conisch.

Bovenklavier

Voix Célèste 8 voet

Verwijderen van de Scherp van Koch. Rooster en stok in oorspronkelijke toestand brengen.
Beschikbaar zijn
a. Een Viool di Gamba uit Leiden, die als Voix Célèste kan worden gestemd.
b. Een Quintadeen 8 voet uit Leiden.

Flute Harmonique 4 voet

Verwijderen van de huidige Quinta-
deen 4 voet van Koch. Rooster in-
dien nodig aanpassen.
Pijpwerk voor het verdwenen register
is niet voorhanden. Te denken valt
aan

- a. Een Salicet 4 voet
  - b. Een Quintfluit 3 voet
- In beide gevallen nieuw te maken.

Speelfluit 4 voet

Verwijderen van de Nasard $1 \frac{1}{3}$ voet
van Koch. Rooster aanpassen.
Beschikbaar uit Leiden is een
Roerfluit 8 voet vanaf G, door ver-
schuiving tot viervoets fluit te
veranderen, met bijmaking van de 12
kleinste pijpen, hiervoor eventueel
de 12 pijpen fis''-g''' van de
huidige Nachtoorn 4 te gebruiken.

Woudfluit 2 voet

Pijpwerk van Van Dam is voor dit
verdwenen register niet voorhanden.
Te denken valt aan

- a. Een nieuw register Woudfluit 2 voet
- b. Gebruik maken van de Koch-pijpen
van de Nasard $1 \frac{1}{3}$, indien dit
intonatie-technisch mogelijk wordt
geacht door de restaurateur.

Klarinet 8 voet.

Van Dam-pijpwerk voor dit verdwenen
register is niet voorhanden. Voorals-
nog kan het register gehandhaafd
worden, waarbij wellicht nog enige
correctie van de intonatie mogelijk
is.

Fasering.

De indeling a, b, en c zoals hierboven aangegeven is niet als fasan-
plan bedoeld. Wel lijkt de reconstructie van klaviatuur, koppelingen
en mechaniek de hoogste prioriteit te mogen hebben. Restauratie
van de windladen ligt bovendien sterk voor de hand als het orgel
straks toch al gedemonteerd is.

Een mogelijkheid tot fasering kan in overleg met de restaurateur
misschien worden gevonden in uitstel van restauratie van de pedaal-
lade. Misschien kunnen pedaal-lade en balg op hun plaats blijven.
Bij het dispositieherstel kan vrijwel per register bepaald worden
hoever men gaan wil. Als de laden gerestaureerd worden, is het ech-
ter weer kostenbesparend om de restauratiewerkzaamheden aan stokken
en roosters gelijktijdig uit te voeren. Het gebruik van het Leidse
pijpwerk kan ook weer een ander licht werpen op de financiële kant
van het dispositieherstel.

Een en ander kan, na het bekend worden van resp. aankooprijzen,
in de offerte nader worden uitgewerkt. Het verdaant m.i. aanbeveling,
het puntsgewijs opgezette restauratieplan in de offerte te volgen
met het afzonderlijk opgeven van prijzen voor onderdelen van het plan.